

Қ. Сартқожаұлы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(e-mail: kharjaubay@mail.ru)

Күйс-Толғой (НТ1) брахми мәтінінің байырғы түрікше оқылымы

Аңдатпа. Орталық Азияның көшпелі халықтардың тіліне, тарихына байланысты тарихи құжаттар бұған дейін ж.с. VIII-XI ғғ-да жазылып, бүгінге жеткенеді. Олар: байырғы түрік бітігі жазулары (руника), согд, манихей алфавитімен жазылған мәтіндер еді. 1974 жылы Орталық Монғолия жерінен алғаш рет ежелгі санскриттің брахми алфавитімен жазылған ұстын табылды. Ол ұстынның мәтіні 2017 жылға дейін құпиясы ашылмай 43 жылды артқа тастады. 2017 жылы санскриттанушы неміс ғалымы Дитер Мауе осы құпияның кілтін тауып тек қана транслитерациясын жариялады. О. Мауеннің транслитерациясын А.Бовин, Л. Хурицбаттар пайдаланып көне моңғол тілді құжат деп көріп талпыныс жасады. Өкініштісі бұл талпыныс сәтті болмады.

Осы мақаланың авторы брахми алфавитімен байырғы түрік тілінде жазылған мәтінді оқып, жаңғыртып, тарихи және лингвистикалық анализ жасап ұсынып отыр.

Мәтін бұдан 1400 жыл бұрын жазылған. Алғашқы Көк Түрік қағанатына байланысты тарихи оқиғалардан ақпарат береді. Алғашқы Көк Түрік қағанаты батыс, шығыс болып бөлінген кезеңдегі Елбасшыларының тағдырына, өлеміне байланысты сенімді ақпарат қалдырған.

Моңғол үстіртіндегі бәсекелес екі үлкен топ қытшақтар мен оғуз группасының басты тайпаларының іс-қимылдарын сөз еткен. Онымен қатар тұтынған діні, палеоэтнографиясынан хабардар етеді.

Түйін сөздер: Күйс-Толғой; брахми шрифті; байырғы түрік тілі; Моңғол тілі; Нири (Нири) қаған; Төлес қаңаты; шивэй; Керей; байырқу; бугра; транслитерация; транскрипция, *i* (*i*), *i* (*ы*), *y* (*ü*), *h* (*q*), *ñ* (*η*), *j* (*ж*).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-105-132>

Түсті: 20.07.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 05.08.2021

Мақаланың өзектілігі

Күйс-Толғай (НТ1) мәтіні ертеорта ғасырдағы отан тарихын жаңғыртуға қосылып отырған сирек (уникальный) түпнұсқалардың бірігейі. Байырғы Түрік бітігі (руна), согд, манихей алфавиттермен түркі тілінде жазылған түпнұсқалардан бұрынғы құжат. Дәлірек айтсақ әлемдегі түркі тілді алғашқы дерек. Пратотүрік тілінің бізге жеткен алғашқы нұсқасы. Бұл жағынан алып қарасақ

пратотүрік тіл лингвистикасының теориялық мәселесін қайта қарауға жаңа деректер итермелеп отыр. М: «j» (ж) фонем мәселесі.

Түрік тарихының алтын арқауы ру, тайпадан басталады. Осы алтын арқаудың үлкен желісін ұстаған Керей, Қият, Үйсін, Қаңлы, Бұғра тайпалары қазақ тарихымен қатар орта ғасырдағы бүкіл түркі тарихын жаңғыртатын негізгі кілт.

Кейінгі Қазақ мемлекетін (хандығын) құрушы Керей тайпалық одағы, Қоңырат,

арғын тайпаларының арғы бабаларға болушы байырқу, Қараханид хандығын құрушы Бұғра (қараңыз. Бұғра Сұлтан Садуқ) тайпалары іс-әрекеттерінен тамшыдайын болса да ақпарат береді.

Нақтылап айтсақ қазақ халқының тарихын екі мың жылға созып қарастыратын мүмкіндікке қол жеткізеді.

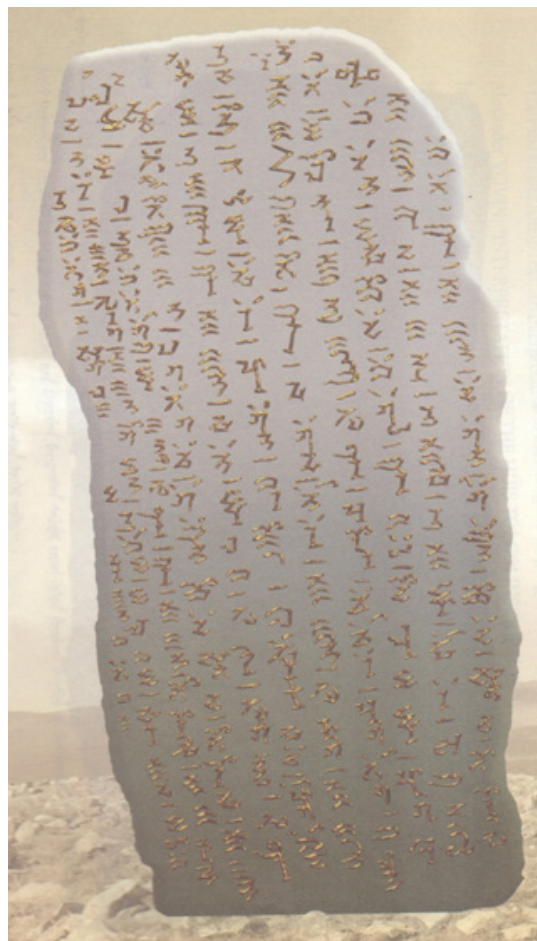
1 сурет. Күйс-Толғой ұстыны

Зерттеу әдістері

Бұл ұстынды алғаш мәрте Моңғолия ғалымдарының Тарих институтының ғылыми қызметкерлері М. Шинэху 1974 жылғы жазғы экспедиция кезінде тауып жариялаған [1, 100 б.]. Келесі жылы археолог Д. Наван Орталық Моңғолия Хаңғай үстіртінің (Бұлғын аймағы Моғды сұмыны) Күйе-Толғай деген жердегі ұстынға тап болып Улан- баттар қаласындағы Тарих институтының қоймасына алып келіп сақтаған [2].

Ұстынның орналасқан координаты N49°, E103°. Бірінші ұстын (НТ1) биіктігі 154 см, көлденеңі, 0,41 см, қалыңдығы 0,12-0,15 см. Екінші ұстын (НТ2) биіктігі – 162 см, көлденеңі – 0,40-0,45 см, қалыңдығы – 0,20-0,21 см.

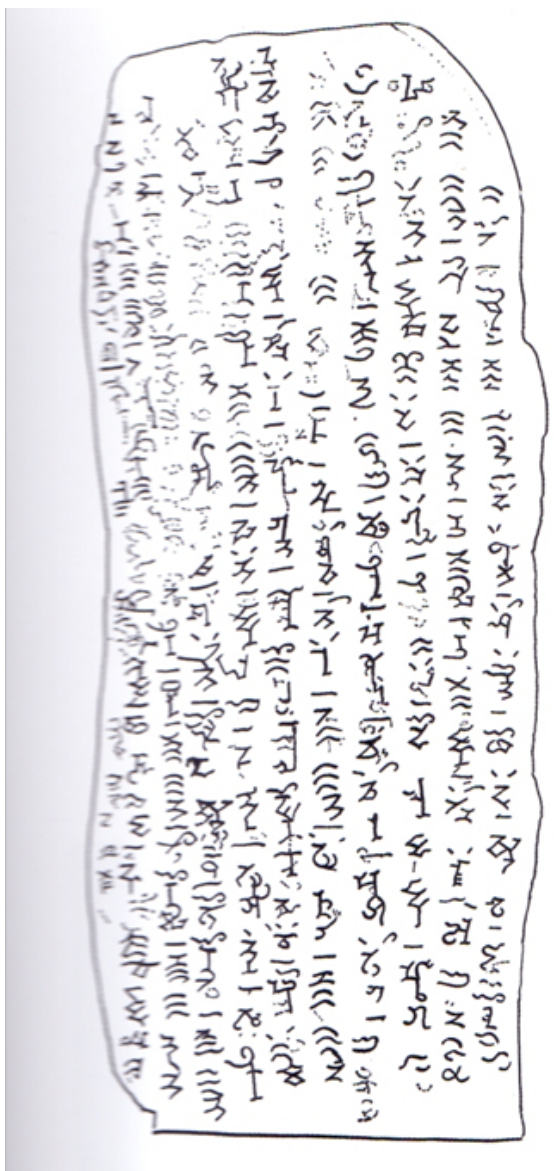
Мәтін жоғарыдан төмен қарай бағыттталып жазылған.

2 сурет. Күйс-Толғой ұстыны

1984 жылы осы жолдардың авторы ұстын тұрғызылған орынға барып сипаттамасын, Улан-баттардағы ұстыннан көшірмесін жасады [3]. Күйс-толғай ескерткішін 2003 (қазақ тілінде), 2007 жылғы (орыс тілінде), басылымдарына енгізіп жарияланды. Аталмыш Далалық экспедиция есебінде де, монографиямызда да, Аталаста да, Күйс-толғой мәтіні ежелгі бархми алфавитімен жазылғанын қадап айтқан едік.

Н.Базылхан Күйс-толғой ұстынының сипаттамасы, фотосын беріп, жазу брахми алфавитімен жазылғанын айтып 2003 жылы ұстын мәтінінен эстампаж алып, фотоға түсіріп көшірмесін жасап, 2011 жылы Индияның Жаңа Дели қаласында болған халықаралық конференцияда баяндама жасады [6, 71-77].

3 сурет. Күйс-Толғой көшірмесі

Германияның атақты санскриттанушы ғалымы Дитер Мауе 2014 жылы Улан-батыр қаласына барып, қоймада сақталған Күйс-толғой ұстынын фотаға түсіріп, жазуын қолмен көшіріп қайтқан. Нәтижесінде «The Khuis Tolgoi inscription – sings and sound» атты еңбегін жазды.

Ғалым Дитер Мауе 2017 жылы Венгрияның Szekertehervar қаласында Алтайтанушылардың 60 жиынында (PIAC) Күйс-толғой НТ1 ұстынындағы брахми алфавитінің кілтін тауып әріп кескіндерінің мәнін белгілеп әлем филологтарын таңқылдырған сенсациясын жариялады [7].

1. Дитер Мауе еңбегі 4 бөлімнен тұрады. Онда: 1. Брахми жазуларының нұсқалары (вариант) туралы түсінік (вариант) (Оңтүстік, Шығыс Түркістан, Сағд, Тохар, Ұйғур).

2. НТ1-дегі Күйс-толғой мәтініндегі мәні белгісіз біраз алфавиттерді Буғуты (Моңғолия), Кергентас (Қазақстан Тарбағатай атауы), Тумшукес (Тәжікістан) жерінен табылған брахми әріп кескіндерімен салыстыра қарастыра отырып Күйс-толғой ұстын жазуының кілтін тапқан.

Зерттеу нысанына осындай анализ жасаумен қатар мәтіннің транслитерациясын, транскрипциясын жасаған. Күйс-толғой мәтінінде брахми алфавитінің Тохар нұсқасы басым болғанымен біраз әріп кескіндері онда кездеспейді екен. Осы алфавиттердің мәнін Тарбағатай тауынан табылған Кергентас Моңғолиядағы Буғуты, Қазақстанның Тараз қаласынан табылған алфавитімен салыстыра анализ жасай отырып белгісіз кескіндердің мәнін анықтаған. Онда: дауыссыз 4 дыбысты белгілеген шрифті мен дауысты 2 дыбысты белгілеген әріп кескіндері НТ1-де Буғуты, Кергентас алфавитінің сыртында Бактриян әріпін қолданған. Бұл нені білдіреді? Біздің сөз етіп отырған НТ1 (Күйс-Толғой) Ұстыны Буғуты (Моңғолия), Кергентас (Қазақстан) мәтіндерін сабақтастығын көрсетеді. Әрі аталмыш екі ұстынан кейін жазылған жазу болғанын Д.Мауе нақты дәлелдермен (K, gla буындар мәні) көрсетіп, тұжырымдаған.

Тохар брахми жазуы солдан оңға қарай горизантал бағытта жазылады. Ал мына НТ1-жазуы жоғарыдан төмен қарай жазылған.

3. Брахми алфавиті сол тілдің буын ерекшелігіне арналап жасағандықтан, жат тілдің ерекшелігін дөп басып бере алмайтыны түсінікті. Д. Мауе брахми тілінің әсерінен шыға алмағандықтан, бөтен тілдің дыбыстарын жаңғыртып бере алмаған.

Брахми алфавитін қолданушы, жат тілдің дыбыс жүйесінің ерекшелігін меңгерген болу керек. Мауе маңында жүрген адамдардың әсерімен Күйс-толғой тілін протомонгол тілі деген тұжырым жасаған. Ондағы сүйенген дәлелі мәтін тіліндегі сингорменизм заңдылығы еді. Алтай текті тілдердің

барлығында сингормонизм заңдылығы негізгі рөл атқарады. Соның ішінде Түркі, Моңғол тілдерінде осы заңдылық басым сақталған.

4. Д. Мауе брахми алфавитімен жазылған мәтіннің әрбір буынын таблицаға енгізе отырып транслитерациясын жасаған. Сол арқылы жаңғыртып транскрипциясын берген.

Осыншама ауыр да, азапты жұмысты Жанкештілікпен жасап шыққан ғалым Дитер Мауе мырзаға мың қайтара алғыс айтып бас иеміз. Д. Мауе мырзаның бұл еңбегі ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отыратын болады. Санскриттанушы ғалым Д. Мауеннің жасаған транскрипциясымен танысалық:

Дитер Мауэннің транскрипциясы:

4. b[i]t[ig] j[ilo]-nar q[a]ra-n[V]ya-yuñ tuwa p[uro] -r čiči-rā p[üg]t[ig] ĩe-le-n

5. [+] q[a]ya[n-u? +] qato-ńar düge-d n[ir]i.. qaayan türük qaayan

6. uč d[ö]rö taya-ju kera erkin bar-ġo[l] pałxır [+] xaçı, h ĩgbı-j

7. t[üg]-jü uqa-ba-r-ńar qaayan qan-ı Jula-ba t[ün]-ü t[üg]-n[V]yā tuwa

8. [ir]ge[n] tu.[ ] to[ġo]-ġun p[üg]tig-č[i] š[ini]-n bodi-satva törö-k qaayan

9. [+]l[ ] [+] [ ]-yU uč bitig-ıñ [+ +] g[×+] t[ı]wa .. par qaayan törö-k qaayan-un

10. pada- Niri qaayan türüg [qa]ya[n] [k/g]j[ı]-n ubi-j ġalo-ba-j darqa-d ġay bi

11. [e']ün bitig [+]säg pag [+? +?] j[ ] [+? +?] darqa-n b[i]ti-be qa

- (01) b[ı]t[ı]-ńar kagan dig[ı]n š[ı]n[ı]n bodi-satva t[ö]r[ö]x
 (02) kagan b[ı]d[ı] kaganu ukax ukaj[ı] x[ı]r[ı] añakay
 (03) ...[ı] t[ı]n ġax bod[ı] bigiy-ńar bay[ı] dol[ı]jaj[ı] h[ü]gb[ü] [?]
 (04) +? b[ı]t[ı] j[ı]lonar k(a)ranyaguñ tuwa p[uror] čiči[r]ā p[üg]tig ĩlālan
 (05) × k[a]ga[nu?] + kato-ńar dügi:d n[ı]r[ı] kagan türüg kagan
 (06) uč d(o)r[ö] taya[ju] x[ı]r[ı] härgin bargo[l] pałxır [+]xaçı hi[ı]gbı[j]
 (07) t[üg]j[ü] ukabar-ńar kagan xan[ı] ġula[ba] t[un]ü t[üg]nyā tuwa
 (08) + xa[ ] tu[ ] to[ġo?]gun p[üg]tigč[i] š[ı]n[ı]n bodi[satva] t[ö]r[ö]x kagan
 (09) [+]/[ ] + [ ]yU uč bit[ı]hi[ı]ñ ++ gux tuwa-ńar kagan t[ö]r[ö]x kaganun
 (10) + pa[da] n<ı>[ı]r[ı] kagan türüg [ka]ga[n] [ ]j[ı]n ubi[j] ġal[ob]aj darkad ġayabi
 (11) [?]r[un] bitig + säg pag [+ +] j[ ] [?] darkan ba | t[ı] b[ı] ka
 [blanco]

Франциялық лингвист-түрколог А.Вовин, Д. Мауеннің рұқсатымен оның транслитерациясының бірде бір нүктесін өзгеріпестен пайдалана отырып мәтіннің басқаша жаңғыртпасын жасауға әрекеттенген. Оның өзінде төртақ сөздің басқаша транскрипция жасады. Олар 2 жолдағы- xiri (Kera); 3-жолдағы-hügbü (hügbüt); 4-жолдағы-ñälän (nelan); 6-жолдағы-xiri härgin (Kera erkin) сөздер болмақ . Александр Вовиннің жасаған жаңғыртпасымен танысалық [8]:

1. bitig-ńar qaayan digin šine-n bodi-satva törö-k
2. qaayan buda qaayan-u uqa-qu uqa-ju kera Añaq
3. [?.]-ı te-n ġa-qu bod-ı beg-eu-ńar bayuı-Ø dolu ġa-ju (h)ügbü +?

А. Вовин бұл жаңғыртпасына лингвистикалық тұрғыда түсініктеме бермек болған.

Мақаласында: «Қазіргі жағдайда толық оқып түсініктеме беру мүмкін емес. Ары қарай терең анализ жасаса қандай бір моңғол тілді мәтін болатынына күдіктенуге болмайды» деген. Арықарай: «Нақты себептермен жазылған бұл тілдік мәтінді протомоңғолдың бір нұсқасы деп атауға болады. Онын нақты ерекшелігі Шивэй-киден тілімен ұқсастығы. НТ1 тілі моңғол тектес ортағасырлық және қазіргі тілі моңғол тілдерімен тым жақындығы» дейді [8].

Бұл фраздан нені түсінуге болады?

– Мәтін толық оқылмаған, түсініктеме беру мүмкін емес;

– Сөйте тұра, терең анализ жасаса мәтін моңғол тілді болатынын алдын ала болжайды;

– «Нақты себептермен жазылған протомоңғол (жыл санаудан бұрынғы ежелгі моңғол автор) тілінің бір нұсқасы» дейді. Шивэй тілінде жазылған бір сөйлем, бір сөз біздің заманымызға жеткен жоқ. Сонда ол қандай тілді айтып отырғанын түсіне алмадық.

– Ішкі Моңғолия ғалымдарының Кидан тілін жаңғыртып жариялаған мақалаларымен таныспыз. НТ1 мәтін тілін кидан тіліндегі сөз қорымен салғастырып қарадық. Өкініштісі ұқсастық таппадық.

– Моңғол тектес орта ғасырлық және бүгінгі тірі тілімен Күйс-толғой тілінің ұқсастығын көре алмай тұрмыз.

– Осылай бола тұра А. Вовин: «Мақаласында «НТ1 мәтін тілі Киданнан гөрі Моңғол тілінің жүйесіне тым жақын дегенге мен сенімдімін. Бұл географиялық орналасу мәселесі тарапынан алып қарасаңыз, өзін-өзі ақтайды. НТ1 солтүстік Моңғолияда орналасқан Кидандардан алыс» дейді.

А. Вовиннің бұл уәжі НТ1 тілін моңғол тілді деп қорытынды шығаруға дәлел бола алмайды. Кепілдік бере алмайды. Кидан тілінің жазба құжаттары IX-XII ғғ. аралығынан белгілі бола бастаған А. Вовиннің жасаған жаңғыртпа транскрипциясынан мен өзбасым бірде бір моңғол сөзін таппадым.

Осы жолдардың авторымен моңғол тілін ұлттық тілімің деңгейінде меңгерген адаммын. Университетте Моңғолдың құпия шежіресін жаттап өстік. Көне моңғол тілін моңғол ғалымдарының моңғолтанушы ғалымдардың деңгейінде меңгерген моңғол филологиясының (лингвистика) маманымын. Онымен қатар бүкіл өмірімді Байырғы түрік руникалық жазуын іздеп табу, оқу, тарихпен ұштастыру, этнолингвистикалық анализ жасауға арнаған адаммын.

Александр Вовин мақаласында «Ұлы даланың аглотативтік тілінің жазба нұсқасы деп дәлелденген алғашқы Алтай текті тілі-түркі тілі емес екеніне толық сенімдімін. Менің дайындаған баяндама тілбіліміне жаңалық енгізумен қатар, аса үлкен төңкеріс алып келді» [8] депсіз. Оған уақыт атты қатал

сыншы баға береді.

Күйс-толғой жазуын оқуға үшінші болып талпынған адам Германияда бизнеспен әрі ғылыми ізденіспен жүрген ҚХР-ның бұрынғы азаматы Л.Хурцбаатар Д. Мауеге жолығып оған шәкіртікке енген екен. ҚХР-ның Ішкі Моңғолияда туып өскен моңғол Л.Хурцбаатар доктор Д.Мауенің Күйс-толғой мәтіні моңғол тілінде жазылған болуы мүмкін деген пікірі мен «Моңғол даласындағы брахми жазу» деген сөзін малданып, қазіргі моңғол тілімен оқуға күш салған. Л. Хурцбаатар Моңғолияның Археология институтының қоймасындағы мәтінге көшірме жасағаны туралы еңбегінде белгіленген. Бірақ, оның бұл көшірмесі Н. Базылхан, Д. Мауелердің көшірмелерімен салыстырғанда қаншалықты ойырмашылықта болғаны туралы сөз қозғамаған. Өйтсе, Д. Мауенің жасаған транскрипциясын толық пайдалана отырып, моңғол тілінде оқып аударуды мақсат еткен (2019). Мәтін орта есеппен не бәрі 84 сөзден Л. Хурцбаатар есебі бойынша 100 сөз тұрады. Соның ішіндегі 6 сөзді Д.Мауеден бөлекше транскрипция жасаған. Олар: 1-жолдағы Buda (boda); 4-жолдағы aguñ (xong); ñälän (nälän); 7-жолдағы tuwa (tuwar); 9 жолдағы фрагмент ..i.iyu üč (dolaǰaju); 10-жолдағы iǰin (göjin) лексикондар. Л. Хурцбаатар транскрипциясында қазіргі моңғол тілінің сөздік қорына сүйеніп, мәтінді моңғол тілінде оқымақшы болған. Оның өзі 3-4 сөзден аспайды.

Мәтін лексикасы ішінде дауысты дыбыспен басталған сөздер тым аз. Түркі, моңғол тілдері анлаут тілдер. Үш автордың дауысты дыбыспен басталатын сөздерін табиғамен көрсетейік:

Күйс-толғой брахми мәтінінің кілтін тауып алғаш рет транслитерация, транскрипция жасаған Д.Мауе, мәтін моңғол тілінде жазылған болуы мүмкін деген ой айтқан. Ал, аталмыш транскрипция жаңғырған оқыған А.Вовин, Л. Хурцбаатарлар мәтін моңғол тілінде жазылған деген тұжырым жасады.

Өйтсе моңғол тілі қашан қалай қалыптасқаны туралы мәселені ең алдымен қысқаша алып қарастыруға бұл авторлардың пікір бізді итермелеп отыр.

Таблицамен көрсетсек:

Жеке сөздер	Uqaĵu (2 жол)	Uč (6,8 жол)	Üč (6-жол)	Ukabar (7-жол)	Ubiĵu (10-жол)	Erkin (3 жол)	Anaĵaj (2-жол)
Авторлар							
Д. Мае	+	+	-	+	+	-	+
А. Вовин	+	+	+	+	+	+	+
Л. Хурцбаатар	+	+	-	+	+	-	+

Не бары жеті-ақ сөз. Ойланатын мәселе.

Л. Хурцбаатар жаңғыртпасы. (Бұл Д. Мае жаңғыртпасының бір нұсқасы)

1. biti nār kaĵan digin šini-n bodisatva töröh(ö)
2. kaĵan boda kaĵan-u ukah ukaĵu hiri anakaya
3. .... bidin ĵaha bodi bigiyä nār bäyi doluĵaĵu fügbü
4. biti ĵilo nar kara naya ĵong tuwar pürör čičiri pügtig nälän
5. niri kaĵan-na kato nar дәgid niri kaĵan түrüg kaĵan
6. uča dora tayĵu hiri härgin baryo pahiruhači figbiĵü
7. түgäĵü ukabar nar kaĵan hani ĵulaba tünü түgäniyä tuwar
8. .... disatva ti katon kaĵan pügtigči šini-n bodisatva töröh(ö) kaĵan
9. dolaĵaĵu lo(la) uča-da bitigin kaĵan-hi tuwar nar kaĵan töröh(ö) kaĵan-un-a ....
10. pada niri kaĵan түrüg kaĵan göĵin ubiĵü ĵulabaĵu darkad ĵäyibi
11. uh bitig .... säg paĵa(paĵ) .... ĵa(ĵu) .... darkan bitibä ka

Бүгінгі күні «моңғол» деп аталған халықтың бабаларын (протомоңғол) ғалымдар Қытайдың Вэйшу, Сүйшу, Ескі Таншу (ЦТШ), Жаңа Таншу (СТШ) түпнұсқаларында Мэнгү Шивэй, Мэнва (menba) шивэй деп аталған тайпалардан таратады. Бұл пікірді ту баста Францияның ғалым П.Пеллио белсене қолдаған еді [10, 146, 326]. Ширатори К. [24, 502-205], П. Пеллионың ұсынысын Ту жи [11, 687; 1,2], Л.Г.Легети [18, 334], И.Амбис [12, 126-127], Х.Серрюс [13, 475], Л.Л. Викторова [20, 41-67], В.С. Таскин [21, 135-141], Кычанов [26, 138], П. Рачневский [14,152] сияқты ғалымдар мен бірге моңғолдың тілші, тарихшы ғалымдары қолдап, моңғолдардың арғы тегі Мэнгү-шивэйлерден шыққан деген қорытындыға келген [22,123-139].

Шивэй атанған тайпалар 840 жылға дейін рулық жүйеде басы қосылмай ру басшылардың басшылығымен өмір кешкен. Таң династиясының көне шежіресінде (ЦТШ). Олардың руларын «bu» деп атаған. Онда шивэйлер бірнеше ондаған түгін, кейде бірнеше жүздеген түгін бірігіп қоныстанып өмір сүреді. [21, 140, 138] деген. В.С. Таскин «bu» атауын «кочевье» деп аударған. Бұл «курень» болуы мүмкін деген пікірді синолог Г. Сүхбаатар ұстанады [25,45].

Иә, ол заманда қауіпсіздік үшін, өзін-өзі басқа тайплардың қорғау мақсатында еб (түрікше), курень (моңғолша) болып көшіп қонып жүрген.

Олар Эргүнэ дариясының бойын (кейін «Амур» деп аталған) мекендеген. Амурды

қытай дерегінде «Ваньшуа дариясы» деп атаған. Олар 840 жылға дейін иесіз (без хозияна) өмір сүрген. Сүй династиясының дәуірінде 25 бу шивэй болған. Таңның соңғы кезеңінде иесіз 17 бу болған. Таңның соңғы дәуірінде 9-ға түсіп бұлардың саны азайған. Олар басшыларын «мохэ фу» деп атапты [23, 276]. Ол байырғы түрікше «баға» деген шеннің атауы.

Таң династиясының соңғы кезеңі кезінде үш үлкен топқа жіктеле бастаған.

1. Нань шивэй: Оған Үсугу, Шаймо, Хэжэ, Сайхэжи, Улоху, Нали Уваньо, Дун Шивэй, Дагоу.

2. Бэй шивэйге: Линси, Шаньбэй, Хуантоу, Да Рүжэ, Сяо Рүжэ, Пово, Нэбэй, Лото.

3. Да шивэйге: да шивэй, си шивэй, мэнгү, лото шивэй [22, 134; 15, 174-175; 14, 246] деп жіктеп көрсеткен.

Онымен қатар осы Таң династиясының ескі тарихында (ЦТШ): «Да шивэй мен мэнгү шивэй екеуі бір тілде сөйлеседі. Қалған басқалары бұлардың тілін білмейді» [14, 246; 22, 133; 21, 139]. Бұл ақпарат Да шивэй мен Мэнва шивэйден басқалары Тунгус немесе Маньчжу тілді болуы мүмкін деген ойға жетелейді. Ал Да шивэй мен Мэнва (Мэнгу) шивэй түрік тілді тайпалар (куреньдер) болуы мүмкін деген тұжырымға итермелейді. Олар IX-XI ғғ.

Онон дариясының бастау басы Кентай тауына келіп қоныстанғанын Моңғолия РеспубликасынанҒА-ныңакадемигі;тарихшы-медиавист Ш. Нацагдорт [29, 51], тарихшы-медиавист доктор Д.Гонгор [30, 43-65] ғылыми сараптама жасай отырып анықтаған. Қытайдың көне нұсқаларын жетік меңгерген Ішкі Моңғолияның атакты филология әрі тарихшы М. Иринчин: «Түрік, ұйғырлардың күйреуі Моңғол үстіртіне топ-тобымен IX ғасырдың соңынан бастап Шивэйлар көшіп келуіне мүмкіндік тудырды [31, 126] деп нақты көрсеткен. Онымен қатар Моңғол тарихының, әдебиетінің, тілінің бізге жеткен алғашқы тарихи түпнұсқасы «Моңғолдың құпия шежіресі» атты еңбекте Бодончор ағасы Буха-Қатақиға: «жаңағы Түнкелі бұлақ бойындағы адамдар иесіз. Басшысы жоқ жақсы мен

жаманда айырмайды. Осыларды жаулап алсақ, қалай қарайсыз» дейді. Олар Аданхан Урианхайлар еді. Кентай тауынан бас алған, Онон дариясының басынғы осы адамдар тобын жаулап алғаннан бастап кейін Моңғол аталған халық топтаса бастаған [28, 36-39] МҚШ-де бұл адамдар Көбсукөл (Ховсгөл) көлінен өтіп келгені туралы сөз етеді [28, 1, 39-43] Көбсукөл ол заманда байырғы Түріктердің мекені еді.

Бодун-байырғы түрікше «халық» ёг – сол топтың тайпаның басшысының лауазымы.

Сияньбилер Иньшань, Ордосқа қарай жылжығаннан кейін олардың ескі мекеніне мэнгу- шивэйлер келіп қоныстанды деп ЦТШ хабарлайды [22,127]. Сияньбилердің ескі мекені Хянган жотасының солтүстігі, Көлөнбор, Далайнүр болып келеді. Нақтырақ айтсақ байырғы түрік тайпаларымен араласып көршілес қонсы қонған. Міне, бұрын тунгус, маньжулармен мыңдаған жыл бірге өмір сүрген шивэйлер кейін 840 жылдан соң сияньбилермен көршілес болып түркітілді халықтармен жаңағы Бодунчор басшылық еткен тайпалармен араласқан. Шивэйлер тілі осылайша тунгус, маньжу, түрік тілімен араласып жаңа тілді болған. Сөйтіп жаңа тіл пайда болды. Ол бүгінгі моңғолдар тілі еді.

Ғалымдардың анализі бойынша бүгінгі моңғол тілінің түбір сөзінің 50-60% түркі тілдермен ұқсас болса, жалғаулықтарының 70% бірдей [27]. Өйтсе моңғол тілі ж.с. IX-XIII ғғ. аралығында қалыптасқан тіл болмақ. Ж.с. 600 жылдары Шивэйлер (протомоңғолдар) рулық деңгейде, бастарын құрай алмай, бір тудың астына жинала алмай жүрді. Империя құрып, бүкіл Орталық Азияға билігін жүргізіп тұрған алпауыт түріктердің мемлекеттік тілі тайганың жабайы шивэйлер тілінде болды, рухани құндылықтарын сол тілде (протомоңғол) жасады дегенге XXI ғасырда ешкім сене қоймас-ау!

Қ. Сартқожаұлының нұсқасы

Негізгі нысан (объект) болып отырған Күйс-толғой мәтінінің тілін байырғы түрік тілінің сөз қорынан қарастыруға тура келді.

Біз Д. Мауеннің жасаған транскрипциясын пайдалана отырып, 600-жылдары брахми алфавитімен түрік тілінде жазылған ескерткіштің мәтінін байырғы түрікше жаңғырта оқуға талпындық. Бұл ниетіміз бірден-бір дұрыс бағыт дегенге сенімдіміз.

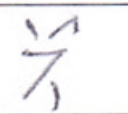

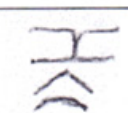
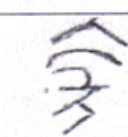

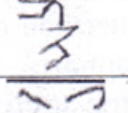
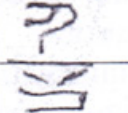
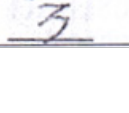
Д. Мауеннің транслитерациясын көзсіз көшіре салмадық. Оның қағаз бетіне түсірген әрбір брахми әріп кескіндерін Н.Базылхан, Л.Хурцбаатар, М. Шинэхуу сияқты автор көшірмелерімен салыстыра қарастырдық. Солардың ішінде Д. Мауе, Н.Базылхан, Л.Хурцбаатарлардың жасаған көшірмелері

сәтті болғанын баса айта кешуді жөн көрдік [25,81-82]. Бұл ғалымдарға рахмет айтамыз. Сондықтан да тастағы әріп кескіндерін бір шама дұрыс көшілгеніне сенімдіміз. Күйс-толғой мәтінінің әр бір буындарға бөле қарастырған түпнұсқасын, оның транслитерациясын, және байырғы түрікше жаңғыртпасын беріп отырмыз. (Таблица №1)

Қысқартылған есімдер:

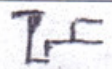

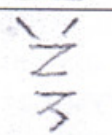

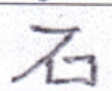

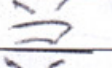
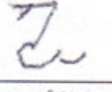

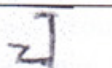
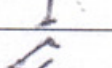

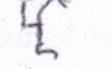
- DM- Dieter Maue
- AB- Александр Вовин
- Л. Хурц. -Л. Хурцбаатар
- ҚС- Қаржаубай Сартқожа

№1 таблица Бірінші жол

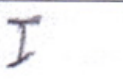

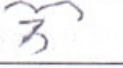

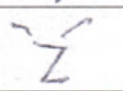

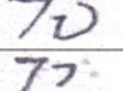

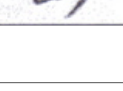
сөз №	буын №	түпнұсқа	дм	ав	л.хурц.	қс	байырғы түрікше жаңғыртпасы
1	2	3	4	5	6	7	8
1	1.1.		bi	bi	bi	bi	biti~
	1.2		ti	ti [g]	ti	ti	~bit (t)i [1]
2	1.3.		ñar (nar)	-nar	nar	añar	añar [2]
3	1.4.		ka	qa	ka	qa	qayan
	1.5		gan	yan	gan	yan	
4	1.6.		di	di	di	ti	tigin
			gin	gin	gin	gin	
5	1.7.		ši	ši	šin (šjn)	sīn	sīnīn [3]
			nin	nen	nin	nīn	

Екінші жол							
1	2	3	4	5	6	7	8
8	2.1.		ka	qa	ka	ka	qayan
	2.2.		gan	yan	gan	yan	
9	2.3		bu	bu	bu	bu	bud[d]a
	2.4		da	da	da	da	
10	2.5		ka	qa	ka	qa	qayani
	2.6		ga	yan	ka	ya	
	2.7		nu	nu	nu	ni	
11	2.8		u	uq	u	u	uquh~*uquy[5]
	2.9		ka=xs/kax	aqu	u	quh	
12	2.10		u	u	u	u	uqaju
	2.11		ka	qa	qa	qa	
	2.12		j	ju	ǰ	ju	
13	2.13		xi	ke	hi	ke	kerey [6]
			ri	re	ri/rj	re[j]	
14	2.14		a	a	a	a	
	2.15		na	na	na	na	
	2.16		kä-y	qay	kay	qaja	anaqaya [7]

Үшінші жол							
1	2	3	4	5	6	7	8
15	3.1		эрозия				эрозия
16	3.2			=	bi	eb	ebden [8]
	3.3		tä-n	ten	di-n	din/den	
	3.4						
17	3.5		ja	ja	ja	ja	jaqa
	3.6		xš	x	ha	qa	
18	3.7		bo	bo	bo	ab	abad [10]
	3.8		da	d-i	da	ad	
19	3.9		bi	be	bi	eb	ebgie (табынға) [11]
	3.10		gä-y	gey	giya	gie	
20	3.11		ñär	nar	nar	añar	añar
21	3.12		ba	ba	bä	ba	bayi[12]
	3.13		yi	yui	yi	yï	
22	3.14		do	do	do	to	juja~* juša~ jusa~ jusa[di] [13]
	3.15.		lu	lu	lu	li	
	3.16.		ja/ju	ja	ja	ju	
	3.17		ju/ja	ju	ju	ja	
23	3.18		hüg	(h)ug	hüg	käg	kögbün~ kögüb~* kögüp [14]
	3.19		bü	bü	bü	bw	

Төртінші жол							
1	2	3	4	5	6	7	8
24	4.1		bi	bi	bi	bi	bit[t]i [15]
	4.2.		ti	ti [g]	ti	ti	
25	4.3		ji	ji	ji	jo	jolo [16]
	4.4		lo	lo	lo	lo	
26	4.5		ñar	nar	nar	aŋ	aŋnar
	4.6					ar	
27	4.6		krar~*kara	n[v]	kara	qara	qara
	4.7						
28	4.8		ya	ya	naya	ja	jayın [17]
	4.9						
29	4.10		guñ	yun	yong	yın	
30	4.11		tu	tu	tu	tu	tuwar~*tuvur [18]
	4.12		va/wa/	wa	war	war	
31	4.13		pu	pu	pu	bo	boručı [19]
	4.14		rör	ror	rör	ru	
	4.15		čı	čı	čı	čı	
32	4.16		čı	čı	čı	[i]čı	ičre
	4.17		ra	rä	ri	re	
33	4.18		püg	püg	püg	bög[ü]	bögü [20]
	4.19		=	=	=	ai	aitis
	4.20		tig	tig	tig	tı	
	4.21		=	=	=	ıs	
34	4.22		ñ(γ)a	ne	nä	aŋ	
	4.23		la-n/lan	lan	lan	lan	

Бесінші жол							
1	2	3	4	5	6	7	8
35	5.1.		ni		ni	ni	niri
	5.2		ri		ri	ri	
36	5.3		ka	qa	ka	qa	qayanıñ
	5.4.		gan	ya	yan	yan	
	5.5		nu	[nu]	na	ıñ	
37	5.6		ka	qa	ka	qa	qatun
	5.7		to	to	to	tu	
38	5.8		nar	nar	nar	añar	añar
39	5.9		du	du	dë	ed	edgu
	5.10		gä	gi	gi	gü	
40	5.11		d	d	d	te	teñri
	5.12		nä	ni	ni	ni	
	5.13		rä	ri	ri	ri	
41	5.14		ka	qa	ka	qa	qayan
	5.15		gan	yan	yan	yan	
42	5.16.		tü	tü	tü	tü	türük
	5.17		rüg	rük	rüg	rüg	
43			ka	qa	ka	qa	qayan
	5.19		gan	yan	yan	yan	

Алтыншы жол

1	2	3	4	5	6	7	8
44	6.1.		u	u	u	u	uča
	6.2		n/č	č	č	ča	
45	6.3		dro/doro	dörö	dora	törö	törö [21]
46	6.4		ta	ta	ta	ta	tayažu [22] j~* č
	6.5		ya	ya	yi	jy	
	6.6		ju	ju	ju	ju	
47	6.7		xša/xi	ke	hi	ke	kerey
	6.8		re/ri	ra	ri	re [i]	
48	6.9		ha-r	er	här	qar	qarkin [23]
	6.10		gö-n	kin	gin	kın	
49	6.11		ba-r	bar	bar	ba[j]r	bajırqu [24]
	6.12		go	yo	go	gu	
50	6.13.		pa	pa	pa	pu	buyra [25]
	6.14		xša/xä	xır	ha	yura	
	6.15		či	xaci	či	či	čibijü [26]
	6.16		bi/bä	=	bi	bi	
	6.17		j	j	jü	jü	
51	6.18		hiq	hiq	hig	hög	hög ebjü- [27]
	6.19		bä	bi	bi	jbi	
	6.20		j	j	jü	jü	

Жетінші жол:

1	2	3	4	5	6	7	8
52	7.1		tüg	tüg	tüg	tış	~*tışjur [28]
	7.2		j	jü	jü	jür	
53	7.3		u	u	u	u	uqa bar [29]
	7.4		ka	qa	ka	qa	
	7.5		bar	ba	bar	bar	
54	7.6		ñar	nar	nar	añar	añar
55	7.7		ka	qa	ka	qa	qayan
	7.8		gan	yan	yan	yan	
56	7.9		xša/xa	xa	ha	xan	xanī
	7.10		na/ni	nī	ni	nī	
57	7.11		ju/jī	ju	ju	jir	jirlap (жоқтап) (мк.ii.282:лок.7 ₈)
	7.12		la	la	la	la	
	7.13		ba	ba	ba	ap	
58	7.14.		tu	tü	tü	tü	tüner
	7.15		nü	nu	nü	ner	
59	7.16		tu-g=	tüg	tügä=	ötüg	ötügneb
	7.17		nya/nyä	nya	nīyā	nev	
	7.18		nya/nyä	nya	nīyā	nev	
60	7.19		tu	tu	tu	te	taver~*tabar
			va/wa	wa	war	ve	

Сегізінші жол:

1	2	3	4	5	6	7	8	
61	8.1.	Эрсия	хса/ха?	[ir]	bo	эрозия	эрозия	
	8.2	石	tu	tu	di			
	8.3.	ㄥ		=				
62	8.4	эрозия	эрозия		[ti]	=	toŋ	
	8.5	эрозия			[va]	=		
	8.6	石	to	to	ton	toŋ		
63	8.7	石	(go)		ka	qa/ya	qayan	
	8.8	石	gun	yun	yan	yan		
64	8.9	石	püg	püg	püg	bögü	bögü	
	8.10	石	täg/tig	tig	tig	etgü		etgüci
	8.11	石	či	či	či	či		
65	8.12	石	să	ši	ši	ši	šin'in	
	8.13	石	ñi-n/ni-in	ni-in	ni-n	n'in		
66	8.14	石	bo	bo	bo	bo	bodisatva	
	8.15	石	di	di	di	di		
	8.16	石	sat	sat	sat	sat		
	8.17	石	va	va	va	va		
67	8.18	石	tö	tö	tö	tö	törük	
	8.19	石	rö	rü	rö	rü		
	8.20	石	xs/x	k	h(ö)	kü		
68	8.21	石	ka	qa	ka	ka	qayan	
	8.22	石	gan	yan	yan	yan		

Тоғызыншы жол:

1	2	3	4	5	6	7	8
69	9.1.	𑌒	=	=	do	pa/ba?	толық емес
	9.2	эрозия	эрозия	=	la	=	эрозия
70	9.3	𑌒(𑌒)		=	ja	sa?	sarči sarij+či~ sarči [30]
	9.4	𑌒	эрозия	=	ju	ra/re	
71	9.5	𑌒	üč/ uč	üč	lo/la	gi+ č	
72	9.6	𑌒	bi	bi	bi	bi	bitigin
	9.7	𑌒	ti	ti	ti	ti	
	9.8	𑌒	hā-n/hin	gin	gin	gin	
73	9.9	𑌒	=	g	ka	qa	qayaniy
	9.10.	𑌒	gu/gux	=	yan	yan	ih~ ig/ iq [31]
	9.11	𑌒	xs	=	hi	hi/ih	
74	9.12	𑌒	tu	tu	tu	ta	tevir~*tebir [32]
	9.13	𑌒	va/wa	wa	war	vir	
75	9.14	𑌒	ñar	par	nar	añar	añar
76	9.15	𑌒	ka	qa	ka	qa	qayan
	9.16	𑌒	gan	ya	yan	yan	
77	9.17	𑌒	tö	tö	tö	tö	törökü
	9.18	𑌒	rö	rü	rö	rö	
	9.19	𑌒	xs/x	k	hö	kü	
78	9.20	𑌒	ka	qa	ka	qa	qayanin
	9.21	𑌒	ga	yan	ya	ya	
	9.22	𑌒	nun	nun	nun	nin	

ОНЫНШЫ ЖОЛ:

1	2	3	4	5	6	7	8
79	10.1		pa	pa	pa	aba	abada
	10.2		da	da	da	da	
80	10.3		ni	ni	ni	ni	niri
	10.4		ri	ri	ri	ri	
81	10.5		ka	qa	ka	qa	qayan
	10.6		gan	yan	yan	yan	
82	10.7		tö	tö	tö	tü	türük
	10.8		rüg	rüg	rüg	rüg	
83	10.9		ka	qa	ka	qa	qayan
	10.10		gan	yan	yan	yan	
84	10.11		xä/i	k/g	gö	i/e	ejin~*upasï [34]
	10.12		jän	jïn	jïn	jïn	
85	10.13		u	u	u	u	upajï~*upasï [35]
	10.14.		bi	bi	bi	pa	
	10.15		j	ja	ju	ajï	
zul [36]	10.16		ja	ja	ju	zu	zul [36]
	10.17		lo	lo	la	la	
	10.18		ba	ba	ba	ba	baju
	10.19		j	j	ju	ju	
87	10.20		dar	dar	dar	sar	sarqïd [37]
	10.21		kad	qad	ka-d	qïd	
88	10.22		ja	ja	jä	ja	jayïb~* jajïb
	10.23		ya	y	yi	yï	
	10.24		bi/be	bi	bi	b	

Он бірінші жол:

1	2	3	4	5	6	7	8
89	11.01.	эрозия					=
90	11.02.	эрозия					=
91	11.03	𑀧𑀢	bi	bi	bi	bi	bitig
	11.04	𑀧𑀢𑀓	tig	tig	tig	tig	
92	11.05	𑀓	=	=	=	=	=
93	11.6	𑀓𑀢	sag	säg	säg		оқылмайды
94	11.7	𑀓𑀢𑀓	pag	pag	paṣa		baṣa
95	11.8	𑀓𑀢𑀓	мағынасын	табылмады			
96	11.9	эрозия					
	11.10	эрозия					
97	11.11	𑀓	j	j	ju		j
98	11.12.	эрозия					
99	11.13	𑀓	dar	dar	dar	dar	darqan
	11.14	𑀓𑀢𑀓𑀢	kan	qan	kan	qan	
100	11.15	𑀓𑀢𑀓𑀢	ba	bi'	bi	bi	bitib
	11.16	𑀓𑀢𑀓𑀢	ti	ti	ti	ti	
	11.17	𑀓𑀢	ba	be	bä	ib	
101		𑀓𑀢𑀓	ka	qa	ka	qa	qa...

Күйс-толғой мәтінінің жаңғыртқан транскрипциясы (Қ. Сартқожаұлы нұсқасы)

1. Bit[t]I [1]. Aṣar¹ [2] qaṣan tegin sinin [3] Bodisatva [4] törükü
2. Qaṣan Buda² qaṣanī uquq [5] uqaṣu. Kerey³ [6] anaqaṣa⁴ [7] 29
3. ... ebden⁵ [8] jaqa⁶ [9] abad⁷ [10] ebgie⁸ [11] aṣar baḡi [12] toli juṣa⁹ [13] kögübü¹⁰[14]

4. Bit[t]I [15]. jolo aṣnar¹¹ [16] qara jaṣin¹² [17] tuvar[18] boručı¹³[19]. İcre¹⁴ böğü¹⁵ [20] aḡtis aṣlan¹⁶.
5. Niri qaṣanin qatu[ni] aṣar. Edgü¹⁷ Niri qaṣan Törük qaṣan
6. Uča. Törö[21] tajaču¹⁸ [22] kerey qarqin¹⁹[23], bayırqu²⁰[24], buṣra²¹[25], čibijü²² [26] kög ibijü (ebijü)²³[27]
7. Tišiyar²⁴ [28] uqa bar[29], aṣar qaṣan xanī ġirlap tüner²⁵, ötünip tabar²⁶

8. ....ton qayan²⁷ böğü etgüci²⁸ sinin bodisatva Türuk qayan

9. ....čariyči[šarči] [30] bitigin²⁹ qayanı [31] tevir[32]. Añar qayan törükü qayanın

10. Abada³⁰ [33] Niri qayan Türuk qayan ejin (idin)[34] upasi³¹ [35] zula[36] bayi sarqıd[37] jajib

11. .... bitig .....bağa .....ju.....darqan... bitib qa....

1. DM: biti- Ğar; AB: bitig-nar; LX: biti nar

2. DM: buda; AB: buda; LX: boda

3. DM: xiri; AB: k'era; LX: hiri (kerey)

4. DM: añaqay; AB: anaqay; LX: anaqaya

5. DM: tin; AB: ten; LX: bidin

6. DM: ğax; AB: ğa-qu; LX: ğaha

7. DM: bodi; AB: bod-i; LX: bodi

8. DM: bidiy-ñar; AB: bed-ey-nar; LX: bidiyä när

9. DM: dolüjaŋu; AB: dolu ğaŋu; LX: dolu ğaŋu

10. DM:hügbü ; AB: (h)ügbüt; LX: hügbü

11 DM: ğilonar; AB: ğolo-nar; LX: ğilonar

12. DM: karenyaŋuñ; AB: qara-n[‘v] jaŋun; LX: kara naya ŋong

13. DM: pürür; AB: puro-r; LX: pürör

14. DM: čičirä; AB: čiči-re; LX: čičiri

15. DM: pügtig; AB: pügtig; LX: pügtig

16. DM: ñalan; AB: nele-n; LX: nälän

17. DM: dügid; AB: düge-d; LX: dögid

18. DM: dörö tayaŋu; AB: dörö tayaŋu; LX: törö tuyıŋu

19. DM: hiri härgin; AB: kera erkin; LX: hiri härgin

20. DM: bargo[l]; AB: bar-ŋo; LX: bargo

21. DM: palxir; AB: palxir; LX: pahiru

22. DM: xači; AB: xači; LX: xači

23. DM: higbij; AB: higbi-j; LX: higbijü

24. DM: tügju; AB: tüg-ju; LX: tügeju

25. DM: julaba; AB: julaba; LX: julaba

26. DM: tugnyä tüwä; AB: tüg-n yä tuwa; LX: tügäniyä tuwar

27. DM: +xa[l] tu[l] to[go] gun; AB: [ir] ge [n] tu [l] ta [ŋo] un; LX: [kodsutva] katon kaŋan

28. DM: pügtigči ; AB: pügtig-či; LX: pugtigči

29. DM: +l[+]jıyü uç bitihıñ; AB: ...yu üč bitigin; LX: dolajaju lola uča-da bitigin

30. DM: pada niri kaŋan; AB: pada niri qayan; LX: pada niri kaŋan

31. DM: ijin ubij; AB: iji-n ubii; LX: göjin ubiju

32. DM: darkad ğayabi; AB: darqat ğay bi; LX: darkad ğayibi

Күйс-толғой мәтінінің мағыналық аудармасы (Қ. Сартқожаұлы нұсқасы)

1. Бітті. Мұнда қаған ұстынынан бодисатва [болып қаған қайта] туады.

2. Қаған, Будда –қаған тарихатын (ұқұқтарын) уағыздау Керейдің Анақая тауында (прародина = Өтүкенде) болды.

3. Аба (ау) құрып [аң] табынанын толтыра йіріп , қоныстан (куреньнен) атқалағанда [аңдар] бейберекетсіз шашылып жатты.

4. Бітті. Ылаңшы [қорғаушылармен] (тезарада) ымыраға келіп, сөз байласты. Іште мүрит [адамдарды] дуалады.

5. Нири қаған Қатуны (ханымы) бәрін сезді. Сөйтіп, Тәңір қаған Түрік қаған.

6. Ұшты (қайтыс болды). Төрге (билікке) бата тілек тіледі. Керей Қарқын, Байырқу, Бұғра, Чібижү [Билікпен] мақұлдасты, келісті.

7. Сырттай-ұғысты. [Олар] өздерін [жақсы] ұстады. Онда қаған қатуны

(ханы [мы] жаны күйіп, зарлап, жоқтап түнеді. Жалбарына тілек тілеп тәуетті.

8. .... Қаһарлы қаған күш қуат беруші ұстыннан Бодсатва болып қайта туатын қаған.

9. ... [эрозия] шаршы [тастағы] бітігі (ұстынды) құшақтап ұлықтаса қаған қайта туады.

10. Көпшіл Нири қаған-Түрік қаған йеміздің қаптаған шәкіртері шырақ ұстап самсытты. [Аруақтың] сарқытасы (қонақасы) жайылды

11. ... [эрозия].... мәтін (бітік)..... [эрозия] Баға (лауазым) Тархан жазып қа....

Түсініктемелер

[1]. Biti (bit[t]i). Бұл сөздің 1-буынын Dieter Maue (бұдан былай DM деп қысқартып беріледі), оның шәкірті Л. Хурцбаатар (бұдан былай LX деп қысқартылып беріледі) «Bi» деп, 2-буынын ti-деп транскрипция жасап. DM-Biti, LX- Bid (біз) деп жаңғыртқан. Мұндағы -i- еріндік емес, ілгерінді, көтеріңкі дыбыс (негубной, передний ряд, верхний подъем).

ЛХ-бұл дыбысты тіл ортасымен сүйемелденіп кедергісіз шығатын әлсіз дауыссыз дыбыспен -у- (-й) шатастырып алған. -Ī, мен-у екеуі екі түрлі айтылатын дыбыстар.

Бұл дыбыстар қолданылған сөздің мәні мүлде басқаша болып өзгереді. Александр Вовин (АВ) екінші буынның соңына -g- дыбысын қосып транскрипция жасап «Biti» [g] деп оқып жаңғыртқан. Біз «bit[t]i» деп оқыдық. Бір тұлғаның бір ғұмыры бітті, өлді. Bit-аяқтау, біту (ЭСТЯ.1978.с.352; ДТС.103;МК.s46₁₆)

[2] аңар-сөзін DM –«ṅar» деп транскрипция жасаған, АВ мен ЛХ екеуі бұл ескерткіштегі мәтінді ежелгі моңғол тілінде жазылған мұра етіп жасау мақсатында моңғол тілінің «nar» (көптік) жалғауы етіп оқуға тырысқан. Өкініштісі, авторлардың мақсатын мәтіннің 1-жолындағы сөйлем логикасы қабылдамай тұр. Біз бұл буынды DM-нің транскрипциясы бойынша «аңар» деген көмекші сөз ретінде оқып жаңғырттық (suv.247₁₁; КТ.IV.11; Тyj.20).

[3]. 5 сөз «sīnīn»-ды құраған śīn+nīn буындарын жоғардағы үш автор бірдей транскрипция жасаған. Берілген атау сөздің мәнін дөп басып айтып бере алмаған. «sīn taś» -ұстын тас (МК.III.65; қазіргі сібір түріктері, қазақтар ежелгі ұстын тастарды сынтас деп атайды (ҚТС. 2013.б. 1193; МК.III.65; ДТС.503)

[4] Botisatva -будда дінінің философиялық атауы «ақылман, данагой» деген мағына береді. Будда діні философиясын жеттік меңгерген даналар адами тұрғыда жетіліп, дүниетанымы мүлде өзгереді мұндай діні қайраткерлерді будда дінінде қайта туған адам деген түсінік қалыптастырған. Олар -Бодисатвалар. «sekiz jūkmek» деп аталатын будданың қасиетті кітабында мүриттері (qurvaṅ) бодисатва болып даналыққа қол жеткізгені туралы ақпарат қалдырған (ТТ.VI.424; ДТС.107). Алғашқы Көк Түрік қағанатының Таспар (Нивар) қағаны будда дінін қабылдап, бүкіл халықты сол дінге енгізуге ниет еткен. Халық қабылдамағандықтан буддi діні Нири қаған өлген соң түріктер ортасынан мүлдем шеттетілген.

[5] Екінші жолдың 11 сөзі «uquṅ~*uquṅ». Күндіз -гүні тәуетіп, кітап оқып білімге жетілу (QBN 23₇; QBN 16₂₅; МК.I.62; Юг C22)

[6]13 сөз «кереу» тайпа этнонимі (атауы)

[7]14 сөз «анақауа». Бұл атауға жоғардағы үш автор түсінік бере алмаған. Апа-ана (мать) (МК.I.93;169; Юг B₂₉₁;ДТС.43). «қауа»- жартас, таулы жер (МК.III.20;177;ТТ.VII.29₁₃; ДТС.406). Сөзбе сөз мағынасы Ана жер (исконная земля, прародина), Ана жартас немесе Ана қырат, жотасы. Олай болса бұл тіркеске байланысты үш түрлі түсінік беруге болады.

1. Күйс Толғой ұстыны бүгінгі күні Хаңғай жотасы аталып отырған ежелгі Өтүкен байтағынан табылып отыр. Байырғы түрікше Өтүкен йыш (Өтүкен орманы) аталмыш мәтін бойынша бұл жер ол заманда Керей тайпалық Одағының байырғы мекені екенін сөз етіп тұр.

2. Байырғы түріктердің дәстүрі бойынша ұлы адамдардың мүрдесін таудың үстіне , немесе жартас үңгіріне жерлейтін болған.

3. Будда дінінің мүриттері Құдайға жалбарынғанда, ғибадат жасағанда таудың үңгіріне барып орналасып , сонда бір неше күн, немесе бір неше ай бойы уағызнама оқып, ғибадат жасайтын болған. Сондай бір киелі орын Керей тайпасының мекенінде болған болуы мүмкін. Соны мезгеп «Керей анакаая» (анақауа) деп жазып қалдырған болуы да мүмкін.

Түріктің Таспар қағаны 570-жылдарда Будда дінін қабылдап бүкіл халықты сол дінге кіргізбек болғаны тарихта белгілі.

Осы үш түрлі ақпарат түсінікте «Анакаая» деп байырғы Өтүкенді айтып отырған сияқты. Ол байырғы түріктердің Тоғыз-оғыз қауымының (теле) Керей тайпасының байырғы тұрғын мекені.

[8] Үшінші жолдың 1-буын әріп кескені эрозияға ұшыраған. Одан кейінгі 2-буынның алғашқы шрифтісі «bi»анық жазылған осыдан кейінгі бір әріп жазылатын орын бос тұр. Мұнда әріп болуы мүмкін деген оймен DM, АВ екеуі бұл буынды оқымаған сияқты. Ал, ЛХ жолдың бірінші буынымен бірдей деп көріп «Бид» (біз) деп оқыған. 1- жолдағы «bit» сөзінің t-дыбысы деген кескінмен берілген. Ал мұнда (d) шрифтімен жазылған. Бұл екеуінің мағынасы екі бөлек түбір сөз екенін білдіреді. Сондықтан біз «ebden» деп оқуды ұсынып отырмыз. Eb -алқа -қотан (курень)

[9] жақа-жағалап , жақындап бару (ЭСТЯ. 1989.с.81), jaq~*jaу- ұмтылу (сыпаться) (МК.І. 494; ДТС.224).

[10] Abad= ab-d; ab-аңдарды сай саладан жинап, ауға (абға) түсіру. – d көптік жалғау. Сонда «Abad» сөзі болады. Мағнасы абадағы аңдар.

[11] ebgie- табын , аң табыны

[12] Жоғардағы үш автордың үшеуі де «baji»деп оқыған. Өкініштісі мағынасын дөп басып бере алмаған. Baji-сол сәтте (ЭСТЯ. 1978.с.30-31;МК.315; Suv 4137; ДТС.79).

[13] Juja~*ju-sa ~+* Jusa+ [di]= Jusadi. Бей-беркетсіз құлап жатты. Juša-жусау (ЭСТЯ.1989.с.30-31)

[14] kögbü~* kögüb~* kögür- шашылу (ДТС.311*312; МК.ІІІ.131;ТТ Х440). Өйтсе, үшінші жолдың 12-20 -буын арасындағы сөздерді «añar baji tolu Jusaj kögür» деп жаңғыртып «сөйтп , сол сәтте [маңай] толы [аңдар] жусай бей-беркетсіз шашылып құлап жатты» деген сөйлем шығады. Сай-саладан қуып жинап әкеліп ab жасап аулаған аңдар осылайша атылып қырылып шашылып қалды.

[15] Адамдардың нәпісі қанға тоймай көздерін қанталаған аласапран кезде Түрік қағаны Ниридi аңмен қоса қапияда атып өлтіргенін «bit[t]i» (аяқталды, бітті) деген жалғыз ауыз сөзбен (4 -жолдағы) құпиялап аяқтаған.

Төртінші жолдың 24 сөз «biti»- ні алдыңғы – «bid» сөзімен оқуға келмейді. Өйткені мұнда соңғы -t- дыбысын брахми алфавитінің (ti) буынмен басқаша берген. Сондықтан біз «bit[t]i» деп оқып, «аяқталды», «соңы» деп аудардық. Не біткенін, оқиға немен аяқталғанын келсеі тіркестер көрсетіп берген. Bit-біту, аяқтау, орындалу , «жасақталу, жасау (ЭСТЯ.1978.с.152-154).

[16] «jolo añnar» -ымыралас, сөз байласу (ЭСТЯ.1989.с.29)

[17] «qara jaуin»- қара ниетті, жамандыққа жақын адам (ЭСТЯ.1989.с.63)

Бұл арада Нири қағанның жеке қорғаушыларының ішінен қарсы жақтың басшылары бір адамды өзіне көмектесуге көндірген болар. Сол адамды «qara jaуina

(қара ниетті) деп көрсетіп отыр. «jaуin» түбір «жақын» деген мағына береді. «Qara (қара) сөзі жамандық, зұлындық, арамдықты білдіреді. Сондықтан біз бұл «qara jaуin» тіркесін «қара ниетті» деп аудардық.

[18] «tuwar» - тез арада, шапшаң (Муталлибов С. 1962.с.171)

[19] borci. Bor-шарап (ДТС.17). borci-мас адам, жаңжал, ылаң шығарушы, қызу адам. Біз сөйлемнің мағынасына қарай «ылаң шығарушы», «ылаңшы»-деп аударуд жөн көрдік.

Онымен қатар «boran» сөзінің түбірі «bor». Оның ежелгі формасы «bor~bor»- дауыл. (А. Фон. Гавэн, А. Сабожо (А. Sauvogeat), К. Мэнгес, А. Иоки (LS_{g8}) бұл ұсынысты қолдаған. Табиғат құбылысындағы мәні «боран», адамның іс-қимылына салыстыра теңесек «ылаң», «шайқас», «жаңжал».

[20] böğü-Тәңір дінінің дінбасы, мүрит (ДТС. 116) бүк/ бөк- жадылау, сиқырлау, дуалау (колдовство, чародейство) (ЭСТЯ. 1978.с. 294). Олай болса böğü (bükü) ajtis» тіркесі «дуа жасады» деп аударылады.

[21] Tör-билік (власть) (Теркин. ІІІ; QBN.55) Бұған дейінгі түпнұсқалардағы «Tör, Töri» сөздерін «жасаушы», «жаратушы» (творец) деп аударып келген. Бір ғана С. Е. Малов «Tör» атауын билік (власть) « орындаушы билік» деп аударған (Малов С.Е. 1959.с.104). осы аударма дұрыс. Басқа ғалымдар көшпелі түріктерде «билік» (власть) болмаған деп қателікке ұрынған сияқты.

[22] Тауају -жалбарыну. Құрбан шалып жалбарыну. Буддалық атау (Suv.361₁₉; ДТС. 528).

[23] Керейдің 9 тайпасының бірі. Кейін қарқын тайпасы Орта Азияға өтіп кетіп Түркімен халқының бір белді тайпасына айналған.

[24] ba[y]rғu~bauırqu-тоғыз оғуздың (VI-VIII ғғ) белді бір тайпасы. Қытай деректерінде «bajegu» деп белгіленген (ЦТШ).

[25] buуға-тайпаның атауы. Қытай дерегіндегі Пугу тайпасының байырғы түрікше атауы. Ганьчжоу уйғурларының басшы тайпасы. Наньшань, Ганьсу, соңында Бесбалық маңын мекендеген. Ань Лушань

көтерілісін басу үшін Таң империясы Уйғур Қағанатынан көмек сұрауға мәжбүр болды. Таң Ордасының ресми өкілін Уйғур қағанатына ертіп барып, дипломатиялық миссия жүргізіп, ара ағайындық жасаған атақты Хуаэньнің шыққан тайпасы.

Кейін X ғасырда Қараханит хандығын орынатқан Сатук Бұғра Қара хан және оның ұрпақтары осы Бұғра тайпасынан шыққан хандар. Қарахан хандығының онға жуық хандар «Бұғра» есімін өз тегі (фамилиясы) етіп алып жүрген.

[26] Ībiĵü -бұған дейінгі байырғы түрік тілінде кездеспеген. Мүмкін солтүстік шығыстағы Шивэй тайпасының көне түрікше атауы болуы әбден мүмкін.

[27] kög ibiĵü (ebiĵü)-ынтымақтасу. Kög-келісу, мақұлдау (ЭСТЯ. 1997.с.82)

Ев. I- курень (қорғаныс қонысы). Ев баруq-ғибадатхана 5K32,МЧ.14,

Ев- үй (МК.I.79, I.333;I.112;

Ebet - мақұл болу, ұйғару (МК.I.85., I. 50)

Ebdi- жиналды (Муталлибов (I. 146, 179)

Қазақ тілінде «Ев» түбірі «ептеу, ыңғайлау, икемдеу, жарастыру» деген мағына береді (КТ.2001.394-бет). Ал, моңғол тілінде адамдардың өз ара жарастығын, ынтымағын, келісімін білдіреді (Цэвэл. 1966.-865 бет).

[28] ĩsiyur. ĩis-сырт, - jur-бағыттаушы жалғау (ДТС. 540) ~ jur ~- ur =іс-қимылдың осы шағын және келер шағын білдіретін жалғаулық (ДТС. 656, 667).

[29] Uqa bar-ұғысты (МК.III. 20; QBN.334; Юг В₁₁₉)

[30] šarġiġi~* šarġi, Алтай тобының кейбір тілінде -ү- дыбыс түсін қалады. Šarġi лексиконы түркі тілдерінде квадрат деген мағына береді. «Шаршы тас»- тік төрт бұрышты геометриялық өлшем. (ҚС. Алматы. 2013.-139 бет).

[31] -iŷ, - ілік септігінің жалғауы. Іс -әрекет кімге тән екендігін білдіретін мағына береді.

[32] tevir~-tebir- құшақтау. М: tebre qabġi- құшақтап қысу (ДТС.546; Surv. 6172)

[33] abada [n] -көпшіл, халықшыл (ДТС. 1; ЮгВ₃₉₉)

[34] eġin~* ije-idi -йе, басшы (ДТС. 203,205)

[35] uraġi~*urası -қаптаған шәкірті,

қарашасы (ТТ.VII.40₉;VII.40₁₁₈; UiqII.38₈₂; ДТС.613)

[36] ĵul -шырақ (буддалық атау) (Цэвэл. 1966.-235 бет)

[37] 10-жолдың 20-буыны деген шрифтінің бірінші кескін деген сызбасын авторлар деп көшіріп алып «d» деп транскрипция жасаған. Ұстында осы кескін (s) деп қашалған.

Ал, 11-жолында «darqan» лексиконның -d- фонемін шрифтімен жазылған. Екеуі екі түрлі шрифті. Сондықтан екеуін бірдей -d-дыбысымен оқуға болмайды. Бұл буынды біз «dar» емес «sar» деп транскрипция жасадық. Оған жалғасқан деген шрифтіні алдыңғы авторлар -qat деп оқыған. Өйтсе бұл сөзді «sarqīd» деп оқуға тұра келеді. Осы «sarqīd» (құрметті ас) сөзінің логикалық мағынасын келесі сөз ашып берген.

Енді осы «sarqīd» сөзінің мағынасына түсінік берелік.

Бұған дейінгі «sarqīd» сөзіне түсініктеме берген ғалымдар шетелдіктер болғандықтан оның түпкі мәнін түсінбей «қалдық ас», арақ-шарап (ЭСТЯ.2009. с.205-206) деп түсіндірген. Сарқыт беру салты бүгінге дейін түркі халықтардың ортасында сақталған.

Ел басшыларына, халық арасында беделді, көсем-көреген, аузы дуалы адамдарды құрметтеп дастархан жояды. Құрмет дастархандағы жаңағы беделді адамдар келешегі бар, әдепті де тәрбиелі жастарға саарқыт береді. Сарқыт алған жастардың беделі өсіп, өз ортасында басқаға үлгі көрсетіп, келешекте дастархан басындағы ұлы адамдардай болуға өзін тәрбиелейді. Ұлылардың ықыласына бөленеді.

«Моңғолдың құпия шежіресі» атты еңбекте бұл құрметті асты «sarqīd» деп атаған (МНТ.§70). С.А. Козин, Е. Хэниш бұл сөзді дастарханда қалған қалдық еті (Козин С.А. 1941.88; Haenish E.962.132) деп қате түсінген. ҚХР-ның ғалымы Э. Ардажав бұл атау түрікше атау екенін дәлелдей отырып, моңғол тілінде «bilayur» деп аталады. XIII ғ-да «sarqud-bilayur» деп түрік, моңғол атрибуттық байланысты қос сөз ретінде берілген. Мағынасы ұлылардың тарапынан алқап берілген «құрметті ас» деп түсіндірген. Негізгі мағынасы осы сияқты.

2. Моңғол империясының заманында арақ-шарапты осы құрметті ас еттің орнына арақ беретін болған. Сол дәуірден бастап моңғолдар арақтың бірі атауы ретінде «sarqïd» сөзін қолданған (Шагж С. 1976. 811)

3. Ж.с. VII ғасыр басында (НТ 1) марқұмның дүниеден өткен күні сол адамның атынан халыққа қонақ асы берілген. Тәңірлік дін, будда, христиандықтар да өткен адамның атынан қонақ асы береді. Бұл дегеніңіз марқұмның халықымен бөліскен ең соңғы асы- сарқыты. Түрік халықтары бұл салтты бүгінге дейін ұстанып келеді.

[37] ja-ya-ba~*jaïb = жаға (МК.ІІІ.29; ДТС.226; ЭСТЯ.1989.с.12; Р.ІІІ.13 өзбек, қазақ, телеуіт)

Алдыңғы «sarqïd» сөзімен тіркесіп «дастархан жайылды (раскладывается)» деген мағына береді. Өйтсе О дүниелік болған адам атынан оның соңғы сарқыты ретінде көпшілікке дастархан жайылғанын ашық белгілеген.

Тарихи маңыздығы

Жоғарда сөз еткен анализдердің нәтижесінде аталмыш ұстындығы мәтіннің тарихи маңыздылығын ашып беруді жөн көрдік.

Мәтіннің негізгі мазмұны алғашқы Көк түрік қағанатының Алтай, моңғол үстіртіне йелік жүргізіп тұрған төлес (шығыс) қағанатының ханы Нири (Нили) өліміне байланысты.

Нири қаған Көк түрік хандығын империялық деңгейге көтерген атақты Муқан қағанның шөбересі. Нири қағанға арналып екі мәрте ескерткіш ұстын орнатылған. Оның бірі ҚХР ШУАР-дың Іле қазақ-автономиялық облысына қарасты Моңғол куре (Чжаосу) аудан орталығынан оңтүстік-шығысқа қарай 5 км қашықтықтағы жазық далада орналасқан [32,32].

Алғаш мәрте бұл тасмүсінді Іле археологиялық экспедиция жетекшісі У Болунь тапқан [33, №12]. Тасмүсін мәтіні және мүсін туралы зерттеулер жалғасып тапты. Бұған Р.Х. Итс [34, 100-103], Л.Б. Кларк (1978), Иошида Иутака (1991), Ван Инмей (1972),

Осава Такаши (1999) атасалысып зерттеу жұмыстарын жүргізіп, мәтіннің транскрипция және аудармасы, түсініктемесімен қоса мақалаларын арнады.

Моңғолкуре Тәңіртауы мен Тарбағатай-тауының арасы. Бұл Ниридің туған жері. Онымен қатар бабаларынан бермен қарай әулеттің иелігіндегі жер. Мұнда да ұстын орынатылған. Ал Моңғолиядағы Орхон бойы Көк Түрік қағанатының Төлес (Шығыс) қағанатының қарамағындағы аймақ. Орхон дариясының бойына оған арналған ғибадатхана Күйс-толоғай ұстыны орнатылған. Міне бұл сұрақ ғылымда бүгінге дейін белгісіз болып келген түйінді шешуге көмектеседі деген сенімдеміз.

Бұл туралы кейін арнайы тоқталамыз. Таспар қаған 581 жылы дүние салды.

Сол кезден бастап Көк Түрік қағанат Ордасында тақ таласы басталып саяси ахуал күн санап шинелісе келіп, 605 жыл Ұлы қағанат екіге бөлінді. Көк Түрік дәуіріндегі ең бір күрделі кезең еді. Осы кезеңге байланысты қытайдың Орда деректеріне ыждағаттықпен жан-жағына терең үңіле, анализ жасамаса, көп жағдайда қателікке ұрынады. Мәселен бірнеше Ышбара (шаболюэ) хандар, екі Чуло (Чури, Чур) қағандар қытай деректерінде хатталған. Осыдан болып көптеген ғалымдар қателікке ұрынған. Нири (Нили) қағанды Істемі қағанның шөбересі дей келіп генеологиясын Істемі —> Дату (Дяньгу) Тардуш хан-Яншух тегін —> Нили (Нири) қаған —> Даман (Чори қаған) деп көрсетілген [35, 460]. Қытай ғалымы Сюэ Цзунчжэн; Нили Істемінің әулеті емес Мұқан қағанның әулеті деп дәлелдеп берді. Ол: Бумын —>

Мұқан-Долобянь —> Янсоух тегін —> Нили (Нири) қаған деп көрсетті [36,275-276]. Мұқан қағаннан ағалы-інілі Долобянь мен Янсоух тегін туады. Моңғолкуреден табылған тасмүсіндегі мәтін Сюэ Цзунчжэннің ұсынысы 100% дәлелдеп берді. Осы тасмүсінді жасатқан Нири қағанның ұлы Чуло (Чури) қаған. Істемі қайтыс болған соң Тардуш (батыс) қағанатының тағына оның ұлы Дату. Ие болып, өзін Тарду (Тардуш хан) деп ұлықтады. Таспар қаған қайтыс болған соң оның ұлы Аньлоны қаған сайлайды. Негізінде

бұл жолы Долобянь отыруға тиісті болған. Долобяньның шешесі Қытай болғандықтан тақты оған бермеген. Аньло (Өн-ұлук) әлсіз болып өз орнын Коло Исицзи ұлы Шетуте тақты өз еркімен берді. Мохэ Маболюэ Баға Ышбара немесе Аспара деген хандық атақпен ұлықталды. Жоғарда Таспар қаған заманында әр қанатты өз ішінен үшке бөліп үштік жүйемен басқаруды жарлық етіп кіші хандарды тағайындаған [37,233-240]. Сол жүйе бойынша Шабалюэ қаған Тардуш қанатының бір кіші ханы етіп Долобяньды тағайындап «Апа қаған» деп ұлықтаған. Ұлы қағанат тағына отыруға екі мәрте жолы болмаған Долобянь бұл орынға көңілі толмай, Шабалюэ мен жаңжалдасып қалады. Шаболюэ (Ышбара) қаған Долобяньнің Ордасын шауып, анасын өлтіреді. Долобянь Тардуш ханы Датуга қашып барып одан көмек алып Ышбара (Шаболюэ) қағанды женеді. Көп кешікпей Долобянь Датуга қағанмен де келісе алмай Шаболюэнің орнына отырған ұлы қаған Чулохоудың шабуылына ілігіп, Сүй патшалығының тұтқынына айналды. Оның иелігі болған Алтай жотасынан Оңтүстік, солтүстігінен бастап Өтүкен (Орхон, Селенгі, Тул Бойы) байтағы кірген Төлес қанатының кіші хан тағына Яньсук тегіннің ұлы Нири (Нили) қағанды отырғызады [37, 239-241; Ошан Ж. 2006-252-256 бет).

Осы аралықты Жоңғар ойпатындағы төлестіктер мен моңғол үстіртіндегі төлестіктер қарсылық көрсетіп Ел іші саяси дағдарысқа ұрынады.

Осы бір саяси дағдарыстың кесірінен болып Төлес қанатының Керей қарқын, Бұғра, Байырқу, Чибижу тайпаларының араласуымен Өтүкен жерінде қастандықпен Нири қаған өлген сияқты. Соңдықтанда оған арнап Күйс-толғой ұстынын тұрғызған. Осы саяси дағдарыс Ұлы империяны екіге бөліп батыс, шығыс түрік қағанаттар пайда болды.

Ниридi өлтіру үшін Ұлы аб ұйымдастырып Керейдің Анақаиа (Анажартас немесе

Ана жер) жерінде өлтіргенін Күйс-толғой мәтінінде жазып қалдырған.

Күйс-толғой мәтінінде буддалық идея, буддалық ұстаным анық, байқалады.

Ол өлген кезде будда дінінің мүрит шәкірттері сансыз шырақ жағып оның даңқын ұлықтағап соңында қонақасы (сарқыт) бергені ашық жазылған. Онымен қатар Нири қаған буддалық Ілімді, буддалық тарихатты жақсы меңгергені мәтінде арнайы белгіленген.

Таспар қаған дәуірінен бастап буддизмді Көк Түрік империясына енгізуге көп күш жұмсаған. Таспар қаған будда дінін ерекше ұлықтап Бейжіннен екі Лама алып келіп, Ел ішіне будда ілімін таратуға күш салған. Соның бір көрінісі осы Күйс-толғой мәтінінде көрініс тапқан.

Мәтінде белгіленген Керей, Керейдің қарқын тайпасы, байырқу (баегу), Бұғра (Пугу) конфедерациялары қақында кейін нақты деректер арқылы этникалық тарихына анализ жасап беретін боламыз.

Байырғы түріктердің бүкіл тайпасымен, әскери группаларымен бірігіп аң аулайтын «ab» (аб) дәстүрін де кейін нақтылап халыққа ұсынамыз.

1400 жыл бұрын бір ғана Нири (Нили) қағанға арналған 11 жол түпнұсқа түріктердің ұлт тарихының өзекті мәселелерін шешуге қаншалықты рөл атқаратынын сезінген боларсыздар.

Қысқартылған атаулыр

ЦТШ – Цзю Тан Шу (Старая хроника династии Тан)

СТШ – Син Тан Шу (Новая хроника династии Тан)

JA – Journal Asiatique

CAJ – Central Asiatic Journal

AO – Acta Orientalia Hungarica

ТХГБС – Түүхийн хүрээлэнгийн тар бичмэл ийн сан (Моңғолия. Тарих институты қолжазба хоры)

Әдебиеттер тізімі

- 1 Шинэхүү М. Новый эпиграфический памятник с неизвестными письменами // ТС. -Улан Батыр. - 1974. - С.100-102
- 2 Наваан Д. Хээрийн шинжилгээнист тайлан / Д. Наваан. - Улан Батор: Моңғолия тарих институты қолжазба қоры, 1975. – 200 с.
- 3 Сартқожаұлы Қ. Хээрийн шинжилгээнист 1984 оны тайлан // ТХ.ГБС. -Улан Батор, 1984. – С. 100.
- 4 Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары.Т.1 / Қ. Сартқожаұлы. – Астана: Ғылым, 2003. - 345 б.
- 5 Сартқожаұлы Қ. Атлас Орхонских памятников.Т. I. / Қ. Сартқожаұлы. – Астана: Күлтегін, 2003. – 360 с.
- 6 Bazykhan N. Unknown stone steles from Mongolia with Brahmi inscriptions from Ancient India // India and Kazakhstan Silk Road Synergy continues. - New Delhi: Academic Excellence, 2011. - P.71-77.
- 7 Maue D. The Kūis-tolgoi inscription-signs and sounds. Presented August 27, 2017, at 60th PIAC. Hungary. Szekerfehervar. [Электрон. ресурсы]. – 2017. – URL: https://www.academia.edu/34589694/The_Kh%C3%BCis_Tolgoi_inscription_-_signs_and_sounds (қолданған күні: 01.07.2021).
- 8 Vovin A. interpretation of the The Hūis-tolgoi inscription. 2017 at 60th PIAC Hungary. [Электрон. ресурсы]. – 2021. – URL: https://www.academia.edu/34550816/Interpretation_of_the_H%C3%BCis_Tolgoi_Inscription (қолданған күні: 01.07.2021).
- 9 Хурцбаатар Л. 1400 жыл бұрынғы пратомоңғол тілі / Л. Хурцбаатар. Cologne, 2019. – 300 с.
- 10 Pelliot P. A propos des Comans // JA.ser.II.T. XV. – Paris. -1920. - P. 146.
- 11 Pelliot P. Note sur les Tou-yu-houen et les Sou-p'I // T'oung Pao, Second Series. -Vol. 20. - No. 5. - 1921. - P.326.
- 12 Hambis L. L'histoire des mongols avant Gengis-khan d'apres les sources chinoises et mongoles, et la documentation conservee par Rašidu-d-'dīn. Central Asiatic Journal. - Harrassowitz Verlag. - Vol. 14. - No. 1/3. - 1970. - P. 126-127.
- 13 Serruys H. Mongγol: Moγal and Mangγus: Maγus // AO Hungarica. - No. 1-3. 1982. - P. 475-484.
- 14 Ratchnevsky P. Les Che-wei etaient ils des Mongols? – “Melanges de Sinologie” – Paris: Extrait, 1966. – 228 p.
- 15 Xu Elina-Qian. Historical Development of the Pre-dynastic Khitan. Academic Dossertation, University of Helsingky. - 2005. - P.175.
- 16 Clark L.V. Two stone sculptures of the «Old Turkic» type from Sinkiang // Ural-Altische Jahrbücher 50. -1978. - P. 42-48.
- 17 Yoshida Yutaka.(Reports on the Sogdian texts newly discovered in Xinjiang, in Studies on the InnerAsian Languages, Kobe City University of Foreign Studies. – 1990. - Vol.VI. - P. 57-83.
- 18 Лерети А.Г. Рецензия на книгу: Д. Санжеев. Сравнительная грамматика монгольских языков // Studia Lingue et literarum.Т.VIII. tacs.11. -Ulanbator. -1970. – P. 334.
- 19 Ту Жи. Монголын түүхэн тэмдэглэл / Жи Ту. - Хөх хот, 2007. -125 с.
- 20 Виктерова Л.Л. К вопросу о расселении монгольских племен на Дальнем Востоке в IV в. до н.э.// Ученые записки ЛГУ.№256. вып.7. -1958.- С.41-67.
- 21 Таскин В.С. Материалы по истории древних кочевых народов группы Дунху /В.С. Таскин. - Москва: Наука, 1984 – 487 с.
- 22 Батсүрэн Б. Ухуань (авар), ба Сияньби (Сэрби) /Б. Батсүрэн. - Улан-Батор, 2016. – 139 с.
- 23 Воробьев М.В. Маньчжурия и Восточная Монголия с древнейших времен до IX в. включительно) /М.В. Воробьев. – Владивосток: Дальнаука, 1994. – 276 с.
- 24 Ширатори К. Дунхулар туралы зерттеу (Токо Минзоку-ко). Шивэй. Мэйжидің 43-жылы. - Токио. – Т.VI. – 100 с.
- 25 Сүхбаатар Г. Монголчүүдын эртний овог / Г. Сүхбаатар. -Улан-Батор: ШУАХ, 1980. – 287 с.
- 26 Кычанов Е.И. Монголы в VI-первой половине XII в. Дальний Восток и соседние территории в средние века // История и культура Востока Азии. – Новосибирск, 1980. – 138 с.
- 27 Базылан Б. Моңғол-қазақ тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. Өлгий. - 1973. - С. 10.
- 28 Моңғолдың құпия шежіресі (МҚШ). - Көк-хот. - 2013. – С. 2.
- 29 Нацагдорж Ш. Монголын феодализм үндсэн замнал / Ш. Нацагдорж. -Улан-Батор, 1978. – 436 с.

- 30 Гонгор Д. Холх товчоон / Д. Гонгор. - Улан-Батор, 1970. – 256 с.
- 31 Ирчинчин М. Дундад улсын умарт дахины учсаатанууд болон монголын учсаа язгуур // Бутээлийн чулга. - Көк-хот. - 2007. – Б. 11.
- 32 Сүңғытай С. Орта ғасырлық жәдігерлер // Қазақстан тарихы туралы қытай деректері. – 2005. - 32 б.
- 33 У Болунь. Солтүстік-батыс мәдениет мекемесінің Шиньжан өлкелік мәдени ескерткіштерді барлау тобы // Вэнь-у санькао цзэляо. - 1953. – Б. 12.
- 34 Итс Р.Х. О каменных изваяниях в Синьцзяне // Советская этнография. -1958. - № 2. - Б.100-103.
- 35 Гумилев Л.Н. Древние тюрки / Л.Н. Гумилев. – Москва: Наука, 1993. - 460 с.
- 36 苏宗申 土耳其历史 / 苏宗申. – Бэйжін, 1952. – 400 с.
- 37 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии и древние времена / Н.Я. Бичурин. – Москва: Наука, 1950. – 228 с.

Орталық Азияның көшпелі халықтардың тіліне, тарихына байланысты тарихи құжаттар бұған дейін ж.с. VIII-XI ғғ- да жазылып, бүгінге жеткенеді. Олар: байырғы түрік бітіг жазулары (руника), соғд, манихей алфавитімен жазылған мәтіндер еді.

К. Сарткожа

Евразийский национальный университет Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Древнетюркское прочтение текста брахми Куис-Толгой (НТ1)

Аннотация. Исторические документы, связанные с языком и историей кочевых народов Средней Азии, были написаны в VIII-XI веках и сохранились до наших дней. Это древнетюркские письменности (руника), древнесогдийские, манихейские тексты.

В 1974 году в Центральной Монголии впервые был обнаружен столб, написанный на древнем санскрите алфавитом брахми. Текст колонны до 2017 года был не расшифрован и 43 года надпись оставалась без внимания. В 2017 году немецкий специалист по санскриту Дитер Мауе нашел ключ к этому тексту и опубликовал только транслитерацию (D. Maue, 2017). Транслитерацию Д. Мауе использовали А. Вовин и Л. Хурцбатар и представили текст как документ на древнем монгольском языке. К сожалению, их работа не увенчалась успехом.

Автор статьи прочитал текст на древнетюркском языке алфавитом брахми, воспроизвел и выполнил его историко-лингвистический анализ.

Текст был написан 1400 лет назад. Предоставляет информацию об исторических событиях, связанных с Первым древнетюркским каганатом. Оставлены достоверные сведения о судьбе и гибели вождей того периода, когда Первый Древнетюркский каганат был разделен на западный и восточный.

В нем говорится о двух крупных соперничающих группах на Монгольском плато: кипчаках и основных племенах огузской группы. В то же время он информирует о религии и палеоэтнографии.

Ключевые слова: Куис-Толгой; шрифты брахми; древнетюркский язык; Монгольский язык; Нири (Нири) каган; крыло Толес; шивэй; Керей; байырку, бугра; транслитерация; транскрипция, і (і), і (ы), у (й), h (q), ñ=η (ң), j (ж).

К. Sartkoja

L.N. Gumilev Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Ancient Turkish reading of the Brahmi text Kuis-Tolgoi (HT1)

Abstract. The article considers published historical documents related to the language and history of the nomadic peoples of Central Asia from the eighth to the eleventh centuries and preserved to this day. Such as Old Turkic scripts (runic), ancient Sogdian, Manichean texts.

In 1974, a pillar written in ancient Sanskrit in the Brahmi alphabet was first discovered in Central Mongolia. Until 2017, the text of the column was not deciphered, and the inscription had been ignored for 43 years. In 2017, German Sanskrit specialist Dieter Maue found the key to this text and published only transliteration (D. Maue, 2017). Transliteration D. Maue was used by A. Vovin and L. Khurtsbatar presented the text as a document in the ancient Mongolian language. Unfortunately, their work was not crowned with success.

The author of the article read the text in the ancient Turkic language using the Brahmi alphabet, reproduced and performed its historical and linguistic analysis.

The text was written 1400 years ago. It provides information about historical events related to the First Ancient Turkic Khaganate. There has been left reliable information about the fate and death of the leaders of the period when the First Ancient Turkic Khaganate was divided into western and eastern.

It considers two large rival groups on the Mongolian plateau, the Kipchaks and the main tribes of the Oguz group. At the same time, it informs about religion and paleoethnography.

Key words: Kuis-Tolgoi; brahmi font; ancient Turkic language; Mongolian language; Niri (Niri) kagan; Toles wing, shiwey, Kerey, bayirku, bugra, transliteration; transcription, i (i), ĭ (и), y (й), h (q), ñ=η (н), j (ж).

References

- 1 Şinehüü M. Novyi epigrafişeski pamätnik s neizvestnymi pismenami [A new epigraphic monument with unknown script], TS. Ulan Bator. 1974. P.100-102, [in Russian].
- 2 Navaan D. Heeriin şinjilgeenis tailan [Field Analysis Report], (Moñğolia tarih instituty qoljazba qory, Ulan Bator, 1975, 200 p.), [in Mongolian].
- 3 Sartqojauly Q. Heeriin şinjilgeenis 1984 ony tailan [Field analysis 1984 report] TH.GBS.Ulan Bator.1984. P. 100, [in Mongolian].
- 4 Sartqojauly Q. Orhon müralary [Orkhon heritage], (Gylym, Astana, Vol.1, 2003, 345 p.), [in Kazakh].
- 5 Sartqojauly Q. Atlas Orhonskih pamätnikov [Atlas of Orkhon monuments], (Kultegin, Astana, Vol. 1, 2003, 360 p.), [in Russian].
- 6 Bazylkhan N. Unknown stone steles from Mongolia with Brahmi inscriptions from Ancient India, India and Kazakhstan Silk road Synergy continues-New Delhi. Academic Excellence. 2011. P.71-77.
- 7 Maue D. The Küis-tolgoi inscription-signs and sounds. Presented August 27,2017, at 60th PIAC. Hungary. Szekerfehervar. Available at: https://www.academia.edu/34589694/The_Kh%C3%BCis_Tolgoi_inscription_-_signs_and_sounds (accessed: 01.07.2021).
- 8 Vovin A. interpretation of the The Hüis-tolgoi inscription.2017 at 60th PIAC Hungary. Available at: https://www.academia.edu/34550816/Interpretation_of_the_H%C3%BCis_Tolgoi_Inscription (accessed: 01.07.2021).
- 9 Hursbaatar L. 1400 jyl bürynğy pratomoñğol tılı [Pratomongolian language 1400 years ago], (Cologne, Germany, 2019, 300 p.), [in Kazakh].
- 10 Pelliot P. A propos des Comans, JA.ser.II.Vol.XV. Paris.1920. P. 146.
- 11 Pelliot P. Note sur les Tou-yu-houen et les Sou-p'I, T'oung Pao, Second Series, Vol. 20, No. 5. 1921. P.326.
- 12 Hambis L. L'histoire des mongols avant Gengis-khan d'apres les sources chinoises et mongoles, et la documentation conservee par Raşidu-d-'dīn. Central Asiatic Journal [The history of the Mongols before Genghis-khan according to Chinese and Mongolian sources, and the documentation preserved by Raşidu-d-'dīn. Central Asiatic Journal].Harrassowitz Verlag. Vol. 14. No. 1/3.1970. P. 126-127, [in French].
- 13 Serruys H. Mongyol: Moyal and Mangyus: Maγus [The History of Mongolia], AO Hungarica.Vol. XXXVI (1-3), 1982. P.475-484, [in Belgian].
- 14 Ratchnevsky P. Les Che-wei etaient ils des Mongols?, - "Melanges de Sinologie" [Were the Che-wei Mongols?, - "Mixtures of Sinology"], (Extrait, Paris, 1966, 228 p.), [in French].
- 15 Xu Elina-Qian. Historical Development of the Predynastic Khitan. Academic Dissertation, University of Helsinki. 2005. P.175.
- 16 Clark L.V. Two stone sculptures of the «Old Turkic» type from Sinkiang, Ural-Altische Jahrbücher 50, 1978. P. 42-48.
- 17 Yoshida Yutaka. Reports on the Sogdian texts newly discovered in Xinjiang), in Studies on the InnerAsian Languages, Kobe City University of Foreign Studies, 1990.Vol.VI. P. 57-83.

- 18 Legeti L.G. Resenzia na knigu: D. Sanjeev. Sravnitelnaia gramatika mongölskih äzykov, Studia Lingue et literarum. T.VIII. tacs.11. Ulanbator.1970. P. 334.
- 19 Tu Ji. Mongolyn tüühen temdeglel [Notes on the Mongols], (Höh hot,2007, 125 p.), [in Mongolian].
- 20 Vikterova L.L. K voprosu o raselenii mongölskih plemen na Dälne Vostoke v IV v. do n.e. [On the Settlement of Mongolian Tribes in the Far East in the 4th Century B.C.E.], Uşenye zapiski LGU [Scientific Notes of the Leningrad State University], No.256. Issue7. 1958. P.41-67.
- 21 Taskin V.S. Materialy po istorii drevnih koşevyh narodov grupy Dunhu.M.[Materials on the history of the ancient nomadic peoples of the Dunhu group], (Nauka, Moscow, 1984, 487 p.), [in Russian].
- 22 Batsüren B. Uhuan (avar), ba Sianbi (Serbi) [Wuhan (Avar), and Xiangbi (Serbi)], (Ulan-Bator, 2016, 139 p.), [in Mongolian].
- 23 Vorobyov M.V. Mansjuria i Vostoşnaia Mongolia s drevneişih vremen do IH v. vklüsitelno), [Manchuria and eastern Mongolia from ancient times to the ninth century inclusive]), (Dalnauka, Vladivostok, 1994, 276 p.), [in Russian].
- 24 Şiratori K. Dunhular turaly zertteu (Toko Minzoku-ko). VI. Şivei. Meijidiñ 43-jyly (japon tilinde) [Research on dunhular (Toko Minzoku-ko). Shivey. 43 years of Meiji], Tokio. Vol. VI. P. 100.
- 25 Sühbaatar G. Mongolşüüdyn ertni ovog [Ancient Mongol tribes], (Shuah, Ulan-Bator, 1980, 287 p.), [in Mongolian].
- 26 Kyşanov E.İ. Mongoly v VI-pervoi polovine III v. Dälni Vostok i sosednie teritorii v srednie veka [Mongols in the VI-first half of the XII century. The Far East and neighboring territories in the Middle Ages] İstoria i kültura Vostoka Azii [History and culture of the East of Asia]. Novosibirsk. 1980. P.138, [in Russian].
- 27 Bazylhan B. Moñğol-qazaq tilderiniñ salystymaly gramatikasy. Ölgı. [Comparative grammar of Mongolian-Kazakh languages. Olgium], 1973. P. 10, [in Kazakh].
- 28 Moñğoldyñ qüpia şejiresı (MQŞ) [The Secret Chronicle of the Mongols]. Kök-hot. 2013. P. 2, [in Kazakh].
- 29 Nasagdorj Ş. Mongolyn feodalizmyn ünsen zamnal [The main course of feudalism in Mongolia], (Ulan-Bator, 1978, 436 p.), [in Mongolian].
- 30 Gongor D. Holh tovşoon [Holh timeline], (Ulan-Bator, 1970, 256 p.), [in Mongolian].
- 31 İrinşin M. Dundad ulsyn umart dahiny uşsaatanud bolon mongolyn uşsaa äzgur [The uchsatans of the Middle East and the Mongolian waters root], Buteeliin şulga [Butel chulga], Kök-hot. 2007. P.11, [in Mongolian].
- 32 Süñğytai S. Orta ğasyrlyq jädigerler [Medieval relics], Qazaqstan tarihy turaly qytai derekterı [Chinese sources on the history of Kazakhstan]. 2005. P.32., [in Kazakh].
- 33 U Bolun. Soltüstik-batys mädeniet mekemesiniñ Şinjan ölkelik mädeni eskertkişterdı barlau toby [Research group of Chinjan Regional Cultural Monuments of the north-western cultural institution] Ven-u sankao szeläo [Wen-y sancao tzeliao].1953. P. 12., [in Kazakh].
- 34 İts R.H. O kamennyh izvaianiah v Sinszäne [About stone sculptures in Xinjiang], Sovetskaia etnografia [Soviet ethnography].1958.No.2. P.100-103, [in Russian].
- 35 Gumilyov L.N. Drevnie türki [Ancient Turks], (Nauka, Moscow, 1993, 460 p.), [in Russian].
- 36 Sjuje Czunchzhjen. Tuczjue shi [Turkish history], (Beijın, 1952, 400 p.), [in Chinese].
- 37 Bişurin N.İa. Sobranie svedeni o narodah, obitavşih v Srednei Azii i drevnie vremena [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia and ancient times], (Nauka, Moscow, 1950, 228 p.), [in Russian].

Автор туралы ақпарат:

Сартқожаұлы Қаржаубай – филология ғылымдарының докторы, профессор, түркітану маманы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің түркология және алтаистика ФЗО директоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Sartkojauli Kharjaubay – Doctor of Philological Sciences, Professor, Turkologist, Head of Research Institute of Turkic and Altai Studies at L.N. Eurasian National University , Nur-Sultan, Kazakhstan.